

dır (diğer şerhler için bk. *Keşfü'z-zunûn*, II, 1118; Brockelmann, *GAL*, II, 260; *İzâhu'l-meknûn*, II, 89; Yüksel, s. 251-252).

Muhammed b. Muhammed el-Harrâz'ın *Mevridü'z-zam'ân fi resmi (hükmi) ah-rufi'l-Kur'an*'ı hakkında Ebû Muhammed Abdullah b. Ömer es-Sanhâci *et-Tibyân fi şerhi Mevridi'z-zam'ân*, Ahmed Muhammed Ebû Zithâr *Letâ'ifü'l-beyân fi resmi'l-Kur'an* ve İbrâhim b. Ahmed et-Tûnisî *Delilü'l-hayrân 'alâ Mevridi'z-zam'ân fi fenneyi't-resmi ve'z-zabı* (*Delilü'l-hayrân şerhu Mevridi'z-zam'ân fi resmi ve zabtı'l-Kur'an*) isimleriyle şerhler kaleme almışlardır. Ayrıca Ebû'l-Abbas el-Mehdevî *el-Hidâye ilâ mezâhibi'l-kur-râ'i's-seb'a* adlı kitabını *Şerhu'l-Hidâye*, Ca'berî *Nehcü'd-dimâse fi kırâ'ati'l-e'immeti's-selâse* adlı eserini *Hulâşatü'l-ebhâs fi şerhi Nehci'l-kırâ'ati's-selâs* adıyla şerhetmiştir. Ali b. Muhammed İbn Berrî er-Ribâtî'nin *ed-Dürerü'l-levâmî' fi aşli makre'i'l-İmâm Nâfi'* adlı manzumesine dair otuz civarında şerh yazılmış olup Muhammed b. Muhammed el-Harrâz'ın *el-Kaşdü'n-nâfi' li-buğyeti'n-nâşi ve'l-bârî' 'ale'd-Düreri'l-levâmî' fi ma-kre'i'l-İmâm Nâfi'*, Mintûrî'nin *Şerhu'd-Düreri'l-levâmî' fi aşli'l-makre'i'l-İmâm Nâfi'* ve Süleyman el-Amrâvî el-Cezâirî'nin *el-Muhtaşarü'l-câmi' şerhu'd-Düreri'l-levâmî'* bunlar arasında zikredilebilir. Palulu Hâmid b. Abdüfettâh'ın *Zübdetü'l-irfân fi vücûhi'l-Kur'an*'ı üzerine Molla Mehmed Ermin Efendi'nin yazdığı *'Umdetü'l-hullân fi izâhi Zübdeti'l-irfân* adlı eser de kıraat ilmindeki şerhlerden biridir.

BİBLİYOGRAFYA :

Süyûtî, *el-İtkân* (Bugâ), müellifin mukaddimesi, I, 5 vd.; *Keşfü'z-zunûn*, I, 743; II, 1118; İbn Akile, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fi 'ulûmi'l-Kur'an* (nşr. M. Safâ Hakkı v.dğr.), Şârika 1427/2006, I, 90-91; Brockelmann, *GAL*, II, 260; *Suppl.*, II, 275; *İzâhu'l-meknûn*, II, 89; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul 1973-74, II, 469-471, 531-534; Ali Osman Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, İstanbul 1996, s. 251-252; İsmail Cerrahoğlu, "Envârü't-tenzil ve Esrârü't-te'vil", *DA*, XI, 261; Tefvik Rüştü Topuzoğlu, "Hâşiye", a.e., XVI, 420-421; Abdülhamit Birşik, "Muhammed Abdülhak İlahâbâdî", a.e., XXX, 490-491.

ABDÜLHAMİT BİRİŞİK

□ HADİS. Hadis terimi olarak şerh, "bir hadisin veya bir hadis kitabında yer alan rivayetlerin kelime ve kavramlarını açıklamak, anlaşılması zor yerlerini izah etmek, i'rabını belirtmek, hadisten çıkan hükümlere yer vermek" gibi anlamlarda kullanılır. Hadiste şerh ilk defa Hz. Peygam-

ber tarafından yapılmış, onun bazı sözlerini anlamayan ashabin sorularına verdiği cevaplar hadiste şerhin ilk örneklerini teşkil etmiştir. Bir mecliste, "Kardeşine zalim de olsa mazlum da olsa yardım et" demesi üzerine sahâbîler zalime nasıl yardım edeceklerini sormuşlar, Resûl-i Ekrem de onun zulüm yapmasına engel olmanın kendisine yardım sayılacağını söyleyerek bu sözünü şerhetmiştir (Tirmizî, "Fiten", 68). Yine bir defasında, kalbinde zerre kadar kibir bulunan kimsenin cennete giremeyeceğini bildirdiğinde bazı sahâbîler güzel giyinmeyi herkesin arzu ettiğini söylemişler, Resûlullah da Allah'ın güzel olduğunu, güzeli sevdiğini belirterek sözünde geçen kibirden maksadın hakkı kabul etmemek ve onu küçümsemek olduğunu ifade etmiştir (Müslim, "İmân", 147).

Şerh konusu, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn devrinde özellikle hadislerin tedvini sırasında belirgin şekilde ortaya çıkmıştır. Yüz binlerle ifade edilen ve birbirini açıklayan, tamamlayan hadisler bu dönemde toplanmış olup hadisin farklı senedlerini bir araya getirme, âlî ve güvenilir isnada ulaşmaya çalışma, sened ve metinde geçen şahısların kimliklerine dair bilgileri derleme, farklı metinlerle rivayet edilen hadisleri ardarda sıralama, metinlerdeki kapalı yerleri açıklama, kelime ve terimlerle ilgili gramer bilgilerini zikrederek hadislerin doğru anlaşılmasını sağlama şeklinde özetlenebilecek çalışmalar sistemli olmasa da bu devirde yoğun bir şerh faaliyeti bulunduğunu göstermektedir.

III. (IX.) yüzyıldan itibaren kaleme alınmaya başlanan ilk hadis şerhleri dil ve muhteva ağırlıklı olmak üzere iki grupta gelişmiştir. Dil ağırlıklı şerhler garibü'l-hadîs adı verilen ve bir nevi hadis lügatı sayılan eserlerdir. Bunlarda hadislerde geçen garib kelimelerin açıklanması amaçlandığından onları hadiste şerh faaliyetinin ilk çalışmaları olarak değerlendirmek mümkündür (bk. GARİBÜ'L-HADİS). Hadislerin muhtevalarını açıklamaya yönelik şerhler içinde de çok kapsamlı sayılmamakla birlikte Şâfiî'nin *İhtilâfü'l-hadîs*'i, İbn Kuteybe'nin *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*'i, Tahâvî'nin *Müşkilü'l-âşâr* ve *Şerhu Me'âni'l-âşâr*'ı gibi eserler zikredilebilir. Hadis kitaplarından ilk şerhedilen eserin İmâm Mâlik'in *el-Muvattâ'î* olduğu belirtilmekle beraber bugünkü anlamda geniş ve sistemli şerhleri, IV. (X.) yüzyılda Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed el-Kerâbîsi tarafından kaleme alınan *Şerhu'l-Câmi'i's-şahîh li'l-Buhârî* ile Hattâbî-

nin, Buhârî'nin *el-Câmi'u's-şahîh*'ine dair kaleme aldığı *A'lâmü'l-hadîs*'i ve Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'ine yazdığı *Me'âlimü's-Sünen*'in teşkil ettiği anlaşılmalıdır. Daha ziyade Buhârî'nin *el-Câmi'u's-şahîh*'i üzerine gittikçe sistemleşen ve birbirine kaynaklık eden şerh çalışmaları İbn Hacer el-Askalânî'nin *Fethu'l-bârîsi* ve Aynî'nin *'Umdetü'l-kârîsi* ile zirveye ulaşmıştır. Daha sonra telif edilenlerle birlikte Buhârî'nin eserine yapılmış olan bu şerhlerin sayısı bir sayıma göre 200'e çıkmaktadır (Sandıkçı, s. 23-89). Müslim'in *el-Câmi'u's-şahîh*'inin de birçok şerhi yapılmıştır (Abdullah Muhammed el-Habeşî, III, 1672-1695).

V. (XI.) yüzyıldan itibaren metotları birbirinden farklı yoğun bir şerh, hâşiye ve ta'lik yazma faaliyeti başlamış ve daha çok Mâlik'in *el-Muvattâ'î*, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i, Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-şahîh*'i, Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce'nin *es-Sünen*'lerine dair şerhler kaleme alınmıştır. Bunların yanında Ferrâ el-Begavî'nin *Şerhu's-sünne*'si gibi müsned, mu-sannef, sahih, sünen, mu'cem ve cüz türü hadis kaynaklarından derlenip şerhedilen eserler de vardır. Hadis telif türlerinin çoğalmasıyla birlikte zaman içinde şerh türleri de çoğalmış, kapsamlı hadis metin kitapları yanında Süyûtî'nin *Tedribü'r-râvîsi* gibi hadis usulüne dair bir şerh, Ahmed b. Sa'dullah el-Kuşeyrî ed-Dımaşki'nin *Şerhu Tehzîbi'l-Kemâl fi esmâ'ir-ricâl*'i gibi bir veya birden fazla kitabın râvilerini inceleyen bir eser, Abdülatîf el-Bağdâdî'nin tıbb-ı nebevî ile ilgili hadisleri içeren *Şerhu'l-hadîsi'l-erba'in*'indeki gibi bir konu hakkında nakledilen hadislere dair müstakil çalışmalar yapılmış ve Kâdî İyâz'ın *Şerhu hadîsi Ümmi Zerr*'inde olduğu gibi sadece bir hadisi inceleyen eserler de kaleme alınmıştır. Meşhur hadis mecmuaları ve özellikle *Kütüb-i Sitte* üzerine kaleme alınan şerhler daha çok VII, VIII ve IX, kısmen de X. (XVI.) yüzyıllara aittir. Osmanlı döneminde Arapça olarak şerhedilen birçok hadis kitabı yanında Türkçe'ye tercüme edilip şerhedilenler de vardır. Babanzâde Ahmed Naîm ve Kâmil Miras'ın *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Ahmet Davudoğlu'nun *Sahîh-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*, Hüseyin Kayapınar ile Necati Yeniel'in *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*, Haydar Hatiboğlu'nun *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve Şerhi*, İbrahim Canan'ın, İbnü'd-Deyba'nın *Teysîrü'l-vü-sûl'ü üzerine yazdığı Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, İsmail Mutlu,

Şaban Döğen ve Abdülaziz Hatip'in birlikte hazırladıkları *Câmiu's-Sağîr Muhtasarı Tercüme ve Şerhi* gibi eserler burada zikredilebilir (ayrıca bk. HADİS; MUHTASAR).

Klasik hadis şerhleri üslûp açısından genellikle iki şekilde kaleme alınmıştır. Bir kısmında, İbn Hacer el-Askalânî'nin *Fet-hu'l-bârî*'sinde ve Aynî'nin *Umdu'tü'l-kârî*'sinde görüldüğü üzere, müellif "kav-lühû" kelimesiyle şerhettiği metne işaret eder. Bir kısmında ise metinle şerhin ibareleri karışık olup metin mîm, şerh de şîn harfiyle gösterilir veya metnin üstüne bir çizgi çekilir. "Memzûc" şerh denilen ve çok yaygın olan bu şerh türünde metinle şerhin birbirine karıştırılması endişesi ortaya çıkmıştır. Geç dönemlerde asıl metni parantez içine almak, metni ve şerhi farklı karakterlerde dizmek ve sayfa altına dipnot biçimindeki şerhler yaygınlık kazanmıştır. Şerhedilen bir hadis kitabında şerh, hâşiye ve ta'lik birlikte verilirken eski kaynaklarda hâşiye ve ta'likler genellikle ke-limenin üzerine ve satır aralarına veya bir işaretle sayfanın kenarına yazılmış, matbaada basılan eserlerde ise sayfalar birkaç çizgi ile bölünerek en başta metin, altında şerh, daha alt kısımlarda hâşiye ve ta'liklere yer verilmiştir.

Bazı hadis şerhleri farklı özelliklere sahip olmakla birlikte şerhlerde genellikle şu noktalar üzerinde durulmuştur: 1. Şerhedilen hadisi açıklayan bir âyet varsa bu âyetten yararlanmak. 2. Hadisin konusyla ilgili diğer hadisleri derleyip şerhi bunların ışığında yapmak. 3. Hadisin sebebi vürûdu biliniyorsa bunu belirtmek. 4. Anlaşılması zor kelimelerin lugat mânalarını vermek ve kelimelerin hangi kökten türediğini, nasıl kullanıldığını göstermek; hadisi eski Arap şairleriyle istişhâd ederek ve dil âlimlerinin görüşlerine başvurarak açıklamak. 5. Hadisin ihtiva ettiği itikadî veya amelî hükmü belirtmek yahut verilmek istenen mesaja işaret etmek; bunu yaparken sahâbe başta olmak üzere tâbiîn ve diğer âlimlerle mezhep imamlarının farklı görüşlerine yer vermek. 6. Birbirine zıt gibi görünen hadisleri muhaddislerin çokça kullandığı cem', telif, nesh, tercih ve tevakkuf metotlarıyla açıklamak. 7. Hadiste mecazi anlatım varsa buna işaret etmek. 8. Te'vil edilecek yerleri te'vil etmek. 9. Rivayet ve nüsha farklarını işaret etmek. 10. Gereken yerlerde siyer ve tarihe dair bilgi vermek. 11. Senedlerde geçen râvilerle metinlerde geçen kişileri tanıtmak. 12. Şerhedilen veya delil olarak kullanılan hadislerin sıhhat derecesini belirtmek. 13. Bağlı bulunduğu mezhebin

görüşlerini ön plana çıkarmak. 14. Daha önce yapılmış şerhlerden nakiller yapmak. 15. İçinde yaşanan döneme ait bazı olayları ve güncel meseleleri hadisin ışığında açıklamak.

Geniş bir literatüre sahip olan hadis şerh edebiyatı üzerine günümüzde birtakım değerlendirme çalışmaları yapılmıştır. Bunlar arasında Hasan Kâmil Yılmaz'ın *Tasavvufî Hadis Şerhleri ve Konevî'nin Kırk Hadis Şerhi* (İstanbul 1990), Saffet Sancaklı'nın *Hadislerin Doğru Anlaşılmasında Karşılaşılan Problemler* (Bursa 1999), Enbiya Yıldırım'ın *Geleneksel Hadis Yorumculuğu* (İstanbul 2001) ve Ayhan Tekineş'in *Hadisleri Anlama Problemi* (İstanbul 2002) adlı eserleri sayılabilir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Seyyidün-nâs, *en-Nefhu's-şezî fi şerhi Câmi'i't-Tirmizî* (nşr. Ahmed Ma'bed Abdülkerîm), Riyad 1409, I, 86; *Keşfü'z-zunûn*, I, 36-37 (mu-kaddime); II, 1038; Siddîk Hasan Han, *el-Hıttâ fi zikri's-sihâhi's-sitte*, Beyrut 1405/1985, s. 100-101; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, s. 195-196; İsmail L. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul 1989, s. 141-171; Kemal Sandıkcı, *Sahih-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, Ankara 1991, s. 23-89; Abdullah Muhammed el-Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşi*, Ebûzabî 1425/2004, III, 1480, 1672-1695; Abdullah Aydın, *Hadis İstihlâk Sözlüğü*, İstanbul 2006, s. 297-298; Saffet Sancaklı, "İbn Battal ve Buhârî Şerhi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII/1 (2007), s. 1-33.

MEHMET EFENDİOĞLU

□ FIKIH. Bir fıkıh eserini başka bir fıkıh eserinin teşkil ettiği zeminde yazma faaliyetine ve bu faaliyet sonucunda ortaya çıkan ürüne şerh adı verilmiştir. Şerhin esas aldığı kitap "metin" olarak nitelenmiş ve metin-şerh kavramları genellikle bir karşılık ilişkisi içinde kullanılmıştır. Bir fıkıh metninden hareketle başka bir fıkıh eseri inşa etme noktasında şerh ile hâşiye kavramlarını ayıran kesin bir çizgiden söz etmek mümkün değildir. Nitekim müellifleri tarafından hâşiye diye adlandırılan veya bu sıfatla tanınmış birçok eserin şerh literatürüne dahil edilmesini mümkün kılacak muhteva, dil ve kompozisyon özelliklerine sahip olduğu görülmektedir. Ancak fıkıh tarihi boyunca şerh ve hâşiye olarak kabul edilen eserlere iki ayrı bütün halinde bakıldığında bu kavramların başlıca üç noktada birbirinden ayrıldığı görülmektedir. Öncelikle şerhler fıkıh metni üzerine kaleme alınmasına mukabil hâşiyelerin büyük çoğunluğu şerhler üzerine yazılmıştır. Ayrıca şerhler, umumiyetle esas aldıkları metnin muhteva ve ifade akışını kesintisiz biçimde takip eder-

ken hâşiyeler şerhlerin veya metinlerin belirli noktaları hakkında kaleme alınmıştır. Öte yandan şerhlerin ortaya çıkış tarihinin III. (IX.) yüzyılın sonu ve IV. (X.) yüzyılın başı olarak belirlenebilmesine karşılık hâşiyeler, VII. (XIII.) yüzyılda izlerine rastlansa bile ancak VIII. (XIV.) yüzyılda yaygın bir telif türü haline gelmiştir.

Fakihin kendi fikirlerini bir fıkıh metnini esas kabul edip kaleme alması bu metnin mefhum, mesele, tasnif ve dil gibi birçok boyutunun söz konusu fikir ve katkılar üzerinde belirleyici olması anlamına gelmektedir. Fıkıh şerhlerinin ortaya çıkışı mezheplerin teşekkül sürecindeki en önemli gelişmelerden biridir. Zira bir fıkıh metninin teşkil ettiği zeminde başka bir fıkıh eseri telif etmek aynı zamanda tarih içinde ortaya çıkmış belirli bir fikhî birikimi seçmek ve bu seçili geçmiş hakkında konuşmak demektir. Dolayısıyla fıkıh şerhi, çeşitli fikhî çevrelerin geçmişte ortaya koydukları çalışmalar arasından belirli bir kesiminin tercih edildiğini ve şârihin fikhî mesaisinin sınırlarını bu seçilen çalışmaların belirlediğini ortaya koymaktadır. Şârih söz konusu fikhî birikimi şerhettiği metin üzerinden geliştirmekte ve literatüre aktarmaktadır. Buna göre fıkıh şerhi geçmişte yazılmış bir metni üzerinde fikhî düşüncenin cereyan edeceği zemin olarak seçmekle aynı zamanda mezhebe intisabın mahiyet ve sınırlarını belirlemiş olmaktadır.

Şerhlerin başlıca beş işlevinden söz edilebilir. 1. Hükümleri delillendirme. Metinde yer alan fikhî hükümlerin edille-i şer'iyeye ve mezhep içi istidlâl kaynaklarıyla irtibatlarının kurulması veya daha önce kurulan irtibatların yeniden düzenlenmesi suretiyle her bir önermenin arında yatan akıl yürütme, şerhin yazıldığı dönemin tartışma ve önceliklerine göre yeniden şekillendirilip zenginleştirilmektedir. 2. Önceki katkıları değerlendirme. Metinde yer alan meselelerin hükmü veya bu meseleleri ifade eden önermelerin kapsamı hakkında daha önce dile getirilen görüşleri ele alan ve özellikle aynı metinle ilgili telif edilmiş şerh ve hâşiyelerin bu husustaki katkılarını tartışan şerhler bu şekilde fikhî meselelerin literatür tarihlerini de ortaya koymaktadır. 3. Yeniden ifade. Metnin kaleme alındığı dönemden sonra gelişen terim, tasnif, dil ve üslûba göre metnin önermelerini yeniden anlatan şerhler, söz konusu metnin hem fikhî çevrelerinde okunmaya devam etmesini hem de hakkında ortaya çıkan şerh geleneğinin daha uzun soluklu olmasını sağlamaktadır. Bu çerçe-